

Hovsep Hayreni: Kafkasya'nın Dersim'i Dağlık Karabağ ve yüz yıllık Ermeni-Azeri uyuşmazlığı - 4

Posted on 30/08/2020

Kafkasya'da tartışmalı bölgelerin kaderine batıda yaşanan gelişmeler ve Türk-Sovyet ilişkileri büyük etki yaptığı için, Dağlık Karabağ'a dönmeden bunları gözden geçirmeyi tamamlamak gerekir. Geçen bölümün sonunda 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'na değinmiştik. Hatırlatmakta yarar var ki, bu antlaşmanın öngördüğü Batı Ermenistan, kaba hatlarıyla daha önce Sovyet Rusya'nın tanımış olduğu "Türk Ermenistan'ı" ile aynıydı. Ermeni delegelerin başlangıçta daha geniş olan talepleri Paris Barış Konferansı'na katılan Kürtlerin çakışan talepleriyle bağdaştırılmaya çalışılmış ve sınırlarının daha sonra belirleneceği birleşik bağımsız bir Ermenistan ile Kürdistan üzerine mutabakat sağlanmıştı. Sonra bir dizi Kürt liderin bu antlaşmayı protesto edip Türklere bağlılıklarını ilan etmeleri nedeniyle, ikili bağımsızlık yerine; Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis vilayetlerinde -sınırlarını bilahare ABD Başkanı Wilson'un belirleyeceği- bağımsız bir Ermenistan (Sevr'in 88-93. Maddeleri), onun güneyine düşen ve bilahare Musul bölgesiyle birleşmesi mümkün olan Fırat'ın doğusunda da Kürdistan otonomisi (Sevr'in 62-64. Maddeleri) öngörülmüş, antlaşmanın uygulamaya girmesinden bir yıl sonra referandum yoluyla Kürtlerin de isterlerse Türkiye'den ayrılıp bağımsız olmalarına teorik olarak yeşil ışık yakılmıştı. Ermeni ulusu açısından Sevr'in anlamı soykırımla yitirilmiş olan başka yaşam alanları yerine tarihsel Batı Ermenistan'ın bir parçasının geri kazanılması olacaktı.

Ancak Rus ordusunun çekilmesinden beri oralar tekrar Türk hakimiyetine girmişti. Sevr'i imzalayan Osmanlı Hükümeti'nin ise İstanbul dışında bir hükmü yoktu. Küçük Asya'da inisiyatifi ele geçiren Kemalistlerin radikal karşıtlığı nedeniyle İstanbul'un rızası işe

yaramıyordu. Böylece ilk önce Sovyet Rusya'nın, sonra da İngiltere ve müttefiklerinin kâğıt üzerinde tanıdıkları, fakat sırasıyla her iki tarafın da boşlukta bıraktığı bir durum ortaya çıkmıştı. Sevr Antlaşması'nın ilgili hükümleri tam da onu düzenleyen İngiltere ve müttefiklerinin yeni ihaneti sonucu ölü doğmuş oluyordu. Zira onlar aşağıdaki eşzamanlı gelişmeler içinde Sovyetlere yanaştığını gördükleri Kemalistleri teskin etmek ve Bolşevik ittifakından kopartmak için, büyük trajedisinde pay sahibi oldukları Ermeni halkının ümitlerini bir kez daha kurban edeceklerdi.

KEMALİSTLERİN ERMENİSTAN'I İŞGAL HAREKÂTI ÖNCESİ SOVYETLERDEN DESTEK ALMAK İÇİN KIZILA BÜRÜNMELERİ

İngiltere'nin 1920 yılı başlarından itibaren kaygı yaratan tutumuna karşı Sovyetlere yanaşmanın getireceği avantajları düşünen Kemalistler, dışardaki İttihatçı şeflerden Talat, Enver, Cemal, Halil Paşaların önceden kurmuş olduğu Bolşeviklerle ilişkileri bir süre onlarla beraber, sonra doğrudan Ankara merkezli olarak geliştirdiler.

O sıralar Bolşevikler emperyalizme karşı doğu halklarının her tür mücadelesini destekleme kararı almışlardı. Türk liderler de kendi politik hareketlerini "emperyalizme karşı milli kurtuluş savaşı" olarak lanse ediyorlardı. Özünde kendileri de emperyalist heveslere sahipken, bunun için Almanya'nın safında şevkle savaşa girmişken, yenilgiye uğrayıp kısmi bir işgale maruz kalınca mazlum rolüne bürünmüş ve "anti-emperyalist" kesilmişlerdi. Onların bu kavramda buldukları asıl anlam "gâvura karşı" olmaktı. Bunun da esası kendi içindeki Hristiyanlara düşmanlıktı.

Galip devletlerin işgal eylemini belli uzlaşmalarla sona erdirilebilir gördükleri için ön planda sorun etmiyor, kritik bölgelerde duruma hâkim olduktan sonra onlarla savaşmadan ekonomik imtiyazlar karşılığında anlaşmayı umuyorlardı. Önde gelen hedefleri ise, soykırıma uğratılmış Hristiyan halklardan hayatta kalanların geri dönüşünü önlemek, onların

muhtemel kazanımlarını sabote etmek, mütarekeden sonra Kilikya'da toplanan sürgün Ermenileri yeniden kırıp dışarı atmak, Pontos'ta kalmış olan Rumları imha ve tasfiye etmek, bir ara işgal edip sonra boşaltmaya mecbur kaldıkları Kars ve çevresini tekrar fethetmek, mümkün olursa Doğu Ermenistan'ı haritadan silmek, Ege'de Yunan ordusunu geri püskürtüp İzmir'i Rum ve Ermenilerden arındırmak, gasp edilmiş Hristiyan mülklerinin üzerine kalıcı şekilde oturmak ve geriye kalan nüfuslarını da her yolla tasfiye edip bitirmektir.

Batının dayattığı Sevr'i boşa çıkartma amacıyla Sovyetlerden maddi destek bulmaya çalışırken, Bolşevizm'e yanaşma manevrasının her iki taraf üzerinde kendileri lehine etkiler yapacağını hesap ediyorlardı. Batının bundan duyacağı kaygıyla "Aman, daha fazla karşıya itmeyelim" refleksini, Rusya'nın ise "Bu yakınlaşmanın değerini bilip daha çok yardımcı olmalıyız" anlayışını geliştireceği yönünde bir öngörüye sahiplerdi.

Sovyetlerin desteğini garantiye almak için İttihatçı ve Kemalistler "Bolşevizm'e bağlanma" yolunda mesajlar da vermeye başlamışlardı. 1920 yaz aylarında Karabekir gibi İslami yönü ağır basan bir paşa "Kur'an-ı Kerim... bizce malum ne kadar Bolşevik prensipleri varsa hep ihtiva ediyor" diyerek, ordu birliklerine ve halka bu fikri yaymayı, yavaş yavaş hazmettirmeyi savunuyordu. Sevr'in yarattığı korku karşısında "Bolşevikliğin kesin ve yakın bir felaketten kurtuluş çaresi" olduğu kanaati gelişmekte, bunun için rol yapmanın ötesinde İslami Bolşevizm adına bir projenin zemin hazırlıkları da gerekli görülmekteydi. İpler kendi ellerinde olduğu sürece bir sorun olmazdı.

1-7 Eylül 1920'de Komintern tarafından Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Kurultayı'na Enver Paşa ve başka firari İttihatçılar tam takım katılırken Ankara'nın temsilcisi İbrahim Tali Öngören de hazır bulunuyordu. Toplantıda konuşan Türkler emperyalizme karşı ateşli nutuklar çekip dünya devrimine atıflar yaparken delegeler arasında Pan-İslamist ve Turancı kulis çalışmaları yürütmeyi de ihmal etmiyorlardı. Komintern'in Uzak Doğu'dan Afrika'ya emperyalist devletlerle problemi olan bütün milletleri ve akımları kendi etrafında toparlama siyaseti hayli pragmatik yürütüldüğü için böyle tuhaf görüntüler doğuruyor, soykırım failleri

özgürlükçü, devrimci, hatta kızıl oluyordu.

Kurultayda İbrahim Tali'nin Zinovyev'e verdiği söze bağlı olarak, onun dönüşünden sonra M. Kemal'in onayı ile Ankara'da bazı mebusların ve paşaların önyak oldukları bir Türkiye Komünist Fırkası da kurulmuştu. Bakü'deki TKP'nin lideri Mustafa Suphi'nin ülkeye geliş çabası ise kendilerine alternatif olmasın diye bir komployla karşılanacak ve Suphi dahil 15 TKP kadrosu Karadeniz'de boğulacaktı. M. Suphi ve arkadaşlarının da milli amaçları ön planda tutmalarına rağmen hunharca tasfiye edilmeleri, komünizme salt siyasi bir taktik olarak değil, ideolojik olarak da bağlanmış görülmeleri nedeniyle tehlikeli bulunmalarından kaynaklanıyordu.

Bakü'nün stratejik çıkar hesabıyla Sovyetleştigi, Ankara'nın da özünde ikili oynamasına rağmen taktik olarak Sovyet dostluğunu öne çıkarttığı bu dönem, Yerevan'daki Taşnak hükümeti ise 1. Dünya Savaşı'nın bitiminden beri güdümüne girdiği İngiltere ve müttefiklerine sadık kalıyor, Ermeni meselesinde bütün ümidini onlara bağlıyor, Rusya'da aynı sebeple karşı-devrimci güçleri destekliyor, Ermenistan içinde Mayıs ayaklanmasının da etkisiyle Bolşevik karşıtı tavrını sertleştiriyor, böylece Türklerin taktik esnekliğinden yoksun ve Moskova'yı etkileme bakımından bütünüyle dezavantajlı bir siyaset izliyordu. Bu durum ikinci Türk saldırısı karşısında Taşnak yönetiminin tutunma şansını sıfıra indirecekti.

İki yıl önce Rus çekilmesini izleyen saldırıyla Türkler Gümrü'ye kadar olan Ermeni bölgelerini işgal etmiş, ancak Mondros Mütarekesi Osmanlı devletini savaştan önceki sınırlara geri çekilmeye zorlayınca Gümrü yanında Kars, Iğdır, Sarıkamış yöreleri Ermenistan'a bağlanmıştı. Mütareke şartlarına göre Oltu'nun da boşaltılması gerekirken Türkler burayı Kars'a yönelik yeni saldırı için bir mevzi olarak elde tutmaya çalışıyordu. İkinci saldırıyı Kemalist yönetim çoktan düşünmesine rağmen, kendi çekilmeleri ardından bir süre İngiliz askerleri o hatlarda bulunduğu için onların tahliyesini gözetiyordu. Bununla aynı zamanda Sovyetlerden maddi yardım almaya yönelmişti. Her iki durum hasıl oluncaya kadar beklemede kalacak, Sevr'in imzalanmasından sonra Sovyet yardımını da alarak

güvenli şekilde harekete geçecekti.

1920 yılı yazında bu zemini hazırlamak için Ankara adına Bekir Sami başkanlığındaki diplomatik heyet Moskova'ya yollandı. M. Kemal önceden mektuplu başvuruya güya "Batı cephesinde Antant devletlerine karşı kullanılmak üzere" para, silah ve cephane yardımı talep etmişti. Temmuz sonuna doğru Moskova'ya ulaşan Bekir Sami'nin heyeti Çiçerin tarafından kabul ediliyor ve bir ay süren görüşmelerden sonra 24 Ağustos'ta bir anlaşma planı imzalanıyordu. Bunun Türkler açısından en önemli yanı Sovyetlerden gelecek yardımlar için Nahçıvan üzerinden demiryolu ulaşımının sağlanması ve Azerbaycan'la da engelsiz bir iletişimin kurulmasıydı. Türk heyeti Moskova görüşmelerinde Kafkasya'nın tartışmalı bölgelerinin Azerbaycan lehine çözülmesi için baskı yapmayı da ihmal etmemişti.

Çiçerin'in yardımcısı Lev Karakhan, görüşmeler sırasında Türklere cazip bir teklif de getirir. O sıralar Bakü'de esir bulunan 70 İngiliz askerini İngiltere'nin kendilerinden talep ettiğini, kendilerinin de "Azerbaycan bağımsız bir devlettir, sorunu onlarla halledin" dediklerini, sonra bu esirleri Malta'da tutuklu bulunan Türklere değiştirmeyi akıl edip Azerilerle konuştuklarını, eğer ki Ankara'dan serbest bırakılması istenen Türklere ilgili Azerbaycan'ı zora sokmayacak bir liste verilirse, özellikle Kemalist hareketle ilişkili olanları İngiliz esirlerle takas etmenin mümkün olacağını belirtir. Bu bilgiyi aktaran Ermeni kaynağı referans olarak Bekir Sami heyetinde bulunan Ali Fuat Cebesoy'un yazılı hatıralarını gösteriyor. Sonra bilindiği gibi Malta'da tutulan soykırım ve savaş suçlusu İttihatçı kadroların hepsi ayrımsız serbest bırakıldılar ve onların çoğu da Kemalist harekete aktif şekilde güç verdiler. Sovyetler adına milliyetçi Türklere yapılan bu jeste aracılık eden Karakhan'ın Ermeni milletinden oluşu da işin ayrı bir ironik yönüdür.

Görüşmeler sırasında Türk heyeti için sevimsiz olan şey ise, Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Bitlis, Van ve Muş'tan bir kısım toprağın Ermenistan'a verilmesini istemesi, bunun Ermeni halkına rahat bir nefes aldirmek için önemli olduğunu ve daha önce Halil Paşa aracılığıyla bu istemin Ankara'ya iletilmiş olduğunu belirtmesi olur. Cebesoy bunu Rusların kendilerine

yapacakları yardım karşılığında, bir süre sonra yutacakları Ermenistan lehine taviz kopartmak istediklerine yorar. Onun hatırasını aktaran Ermeni yazar Gabriel Lazyan ise Çiçerin'in şahsi görüşünü bir yana bırakarak, adına hareket ettiği Sovyetlerin bu yolla Türkleri ürkütüp kendilerine bağımlı kılmayı denediklerini, yani Batı Ermenistan'a dair talepleri yalnızca koz olarak kullandıkları kanaatini belirtiyor.

Bekir Sami'den sonra Yusuf Kemal'le beraber Moskova temaslarını sürdüren Rıza Nur'un anlattığı da ilginçtir. O da yardım konusunu görüşürken Çiçerin'in kendilerine "Önce Van'ı Ermenilere verin, sonra gelin konuşalım" dediğini, bunun üzerine Stalin'den görüşme talep ettiklerini, Stalin'in bu hikâyeyi duyunca hemen telefona sarılıp Çiçerin'e sert çıkışmalar yaptığını, sonra kendilerine dönerek "Gidin alın parayı" dediğini, kabul edilen 1 milyon altın Ruble'nin yarısını hemen alıp Karabekir'e götürdüklerini anlatıyor.

Kemalistlerin Sovyet yardımını kullandıktan sonra Antant devletlerinden yana dümen kırdıkları 1921 yılı başlarında bile Stalin, Çiçerin'in tekrar eden benzer notalarını "ahmakça provokasyon" sayıp öfkeyle karşılamış ve "Bu Ermeni emperyalist talepleri bizim taleplerimiz olamaz. Milliyetçi Ermenilerin telkinleriyle Türklere telgraflar çekmeyi Çiçerin'e yasaklamak gerekir" diye yazmıştır. Soykırıma uğramış bir halkın çalınan yurdundan bir parçayı geri istemesini "emperyalist" saymanın vicdanlı olmadığı açıktır. O dönem Türkler içinde bile yurtsuz bırakılan Ermenilerin yerleşimi için küçük Ermenistan Cumhuriyeti'nin yetersizliğini kabul ederek batı sınırlarından bir kısım toprağın ona birleştirilmesini savunanlar olmuştur. Böyle bir önermeyi 4 Ağustos 1919 tarihli Yeni Sabah'ta yazan Ahmet Emin Yalman "Böylece Ermeniler bir parça vatana sahip olsun ve biz de şu Ermeni meselesinden ve onunla alakalı baş ağrılarından ebediyen kurtulalım" demiştir. Stalin'in bu konuda gösterdiği tutumun ayrımsız her tür milliyetçiliğe karşıtlıkla açıklanabilmesi de imkânsız. Bunları ilerde Dağlık Karabağ'ın statüsüne dair onun tayin edici rolünü değerlendirirken akılda tutmak gerekir.

TURANCI TÜRK İŞGALI, KIZIL ORDU MÜDAHALESİ VE ERMENİSTAN'I YOK OLUŞTAN KURTARAN SOVYETLEŞME

Rıza Nur yukarıda bahsedilen Sovyet yardımını yetiştirmekle Karabekir kumandasındaki ordunun eksiklerinin giderildiğini ve ondan sonra saldırıya geçtiklerini anlatıyor. Geciken anlaşma haberinin sabırsızlıkla beklendiği Büyük Millet Meclisi'nde 2 Eylül 1920 günü "Azerbaycan'la irtibat kurmak ve Ermenistan için bir oldu bitti yaratmak Moskova'nın mutabakatına bağlanmamalı, ortaya çıkan ilk fırsattan istifade edilmeli" kararı alınır. Daha önce Temmuz ayında Ankara ile Yerevan arasında karşılıklı diplomatik notalar gidip gelmiştir. Kemalistler hukuksuz şekilde elde tutmaya devam ettikleri Oltu ile yetinmeyip Kars ve Ardahan'ın da kendilerine verilmesini isterken, Taşnak hükümeti bunu reddeder ve askeri güçleriyle Oltu'ya hakim olma çabası içinde bulunur. Bu vesileyle yaşanan çatışmalar Türklere genel saldırı için aradıkları bahaneyi verir. Bekir Sami'nin imzalamış olduğu anlaşmanın merak edilen metni 18 Eylül'de Ankara'ya ulaştırılır. 23 Eylül'de ise (kimi kaynaklarda 28 Eylül) Türk ordusu resmi savaş ilanı yapmadan Ermenistan'a karşı kapsamlı saldırıya geçer.

Bu şekilde girişilen işgal harekâtı "Antant devletlerine karşı" gösteriliyor, "Ermenileri Taşnaklardan kurtarma" amacı ilan ediliyor ve Karabekir'in orduları kızıl sembolere bürünüyor. Bu hilekâr saldırganlık öte yanda yine Ermenistan'a karşı vaziyet alan Narimanov'un "Kızıl Türklerin yardımıyla Nahçıvan, Zangezur ve Karabağ'a hâkim olma" arayışına karşılık geliyordu. Kemalist orduların bu büyük doğu seferi, batıdaki Türk-Yunan cephesinden farklı olarak Türklerin dünya savaşından önce bile hükümran olmadıkları topraklara yönelik yayılmacı bir hamlesiydi. Bununla, birinci olarak 1915 yılı başlarında Sarıkamış yenilgisiyle, ikinci olarak 1918 yılı sonlarında genel yenilgiyle başarısız kalan Turancı emperyalist stratejinin üçüncü bir denemesine girişilmişti. Bir yerde durdurulmazsa daha ileriye gitmeyi, Ermenistan'ı yutmayı, Azerbaycan'la birleşmeyi ve onu sahte Sovyet kılıfından çıkartıp özüne döndürerek eski hayali gerçek yapmayı da amaçlıyordu. Bunu daha taarruza başlamadan önce 14 Eylül tarihli Ali Fuat Paşa'ya mektubunda M. Kemal Paşa

“Azerbaycan’ı Türkiye’yle birleştirmek üzere elverişli şartlarda Ermenilere karşı savaşa başlamak” şeklinde ifade etmişti.

Karabekir’in cılız Ermenistan’a karşı 50 bin askerle giriştiği yıkıcı saldırı Eylül ayı sonlarında Oltu, Sarıkamış, Kağızman hatlarından başlayarak tarihteki barbarlık örneklerine taş çıkartır şekilde ilerledi. 30 Ekim’de Kars’ı, 7 Kasım’da Gümrü’yü işgal ettiler. Kars gibi müstahkem bir kale kentin kolayca işgal edilebilmesinde Ermeni savunmasının kötü organize oluşu büyük rol oynamıştı. Önceki işgal hatlarından kaçıp Kars’a sığınmış olan Ermeni göçmenler de burada şehir halkıyla beraber kırıldı. Türk ordusunun Kars, Artvin, Ardahan, Gümrü şehirleri ve kırsal yörelerinde yaptığı katliam, kılıçtan geçirilen sivillerin 100 bini aşan sayısı ile yeni bir soykırıma dönüşürken, yağma ve yıkımın toplam maliyeti 18 milyon Rubleye varıyordu. Buralardan ele geçirilen yüklü ganimet Erzurum’a doğru gönderilmekteydi. Şehirlerin yanında 140 köy yıkıma uğratılmıştı. Esir alınanlar ise açlıktan ve soğuktan ölüme terkediliyordu.

Saldırıların daha başlangıcı sayılacak 9 Ekim 1920 tarihinde bu gelişmeye dikkat çeken Lenin şöyle diyordu: “Son zamanlar Türklerin Ermenistan üzerine saldırısı Batum’u işgal etme amacını taşıyor. Ondan sonra Bakü’yü de hedeflemesi mümkündür. Biz bu konuda azami dikkati göstermek zorundayız”. Daha sonraları 21 Aralık 1920 tarihli bir kongre konuşmasında da “Türklerin Ermenistan’a saldırısı peşinen bize de yönelmişti” diyecek ve Kemalistleri betimlemek için onları Rus siyasetindeki “Kadetlere, Oktobristlere, Nasyonalistlere” benzeterek “bunlar bizi Antant’a satmaya hazırdırlar” diye ekleyecekti.

Saldırıya geçmeden önce Moskova’dan hem maddi yardım, hem Azerbaycan’la ulaşım güvencesi alan Türklerin, hangi derinlikte bir işgale girişeceklerini açık etmemiş olsalar bile, Doğu Ermenistan’a yönelik kötü niyetlerini bütünüyle saklayabilmiş olmaları pek mümkün değil. Kimi kaynaklarda sınırlı bir saldırıya Sovyet yönetiminin karışmayacağı şeklinde sözlü bir mutabakatın da olduğu belirtiliyor. Bunun kanıtı olmamakla beraber, batıdan Türk saldırısının zayıf düşüreceği Taşnak yönetimini Kızıl Ordu müdahalesiyle

devirme yönünde bir hesabın yapılmış olması muhtemeldir. Heyetlerin görüşmelerini anlatan kaynaklarda Çiçerin ve Stalin gibi doğrudan muhatap olanların şahsi tutum ve eğilimleri açıkça okunabilse de, Lenin'in tavrı pek net belli olmuyor. Ama Antant devletlerine karşı Türkiye'yi destekleme ve maddi yardım gibi esasa ilişkin kararlar şüphesiz ki onun öncülüğünde alınmış ve onayından geçmişti. Yukardaki beyanlarından anlaşılması gereken onun bu son durumda Kemalistlere biçtikleri "ilerici" payelerin yanlışlığını açıkça görmeye başladığı ve daha temkinli davranma noktasına geldiğidir.

Lenin'in uyarı ve direktifleriyle olsa gerek, Rusya'nın Gürcistan'daki temsilcisi Kirov, Ermenistan'daki temsilcisi Legran ve Dışişleri Komiseri Çiçerin yoğun yazışmalar yaparak, henüz gerçekleşmeden önce Türklerin Kars ve Gümrü'yü, Ardahan ve Batum'u işgal etme ihtimaline karşı bu ülkelerin hükümetleriyle anlaşma yolu arıyorlardı.

Başından beri yanlış ata oynayan ve üstelik kendini tek seçeneğe mahkum etmiş olan Taşnak hükümeti, Türk saldırısı başlayınca aktif desteğini talep ettiği İngiltere ve Milletler Cemiyeti tarafından hiç bir yardım görmedi. Kafkasya'da etkinlik kurduğu süre boyunca bu bölgeyi Sovyetlere karşı bir saldırı üssüne dönüştürmek isteyen İngiltere, tamamını elde edemezken hiç değilse Sovyet Rusya ve Azerbaycan ile Türkiye arasında bir tampon olarak Ermenistan kartını oynamayı deneyebilirdi, ama öyle anlaşılıyor ki biraz büyütülme halinde bile küçük kalacak bir Ermenistan yerine büyükçe bir Türkiye'yi hem tampon, hem de saldırı üssüne dönüştürmeyi stratejik açıdan daha hesaplı gördü. Böylece ortada bırakılan Taşnak yönetimi sonradan Sovyet desteğine sığınmayı akıl edip buna yönelince de İngilizler caydırıcı olmaya çalışacaktı.

11 Ekim'de Yerevan'a gelen Legran Sovyet korumasını sağlamak için Ermenistan'ın Sevr Antlaşması'ndan vazgeçmesini, Türkiye ile demiryolu ulaşımına imkan vermesini, komşularla sınır tartışmalarının çözümünü Sovyet Rusya'nın hakemliğine bırakmasını öneriyordu. Taşnak hükümetinin görüşmeyi kabul etmesi üzerine Legran ve Levon Şant heyetleri arasında yapılan müzakere sonucu 28 Ekim'de bir anlaşma taslağı imzalandı.

Hükümetlerin onayına sunulacak olan bu anlaşma planına göre Sovyet Rusya ve Azerbaycan tartışmalı bölgelerden Nahçıvan ve Zangezur'un Ermenistan Cumhuriyeti'ne ait olduğunu kabul edecek ve kendi askerlerini bu bölgelerden çekeceklerdi. Karabağ meselesi ve başka bazı yerler sonra görüşülecekti. Sovyet Rusya Ermenistan halkının yaşadığı dramatik ve sefil durumu dikkate alarak 2,5 milyon ruble karşılıksız yardım yapacaktı. Ermenistan hükümeti, Batı Ermenistan bölgelerine dair sorunları Türkiye Hükümeti'yle dostane şekilde çözmeye anlayışıyla Sovyet Rusya hükümetinin aracılığını bazı şartlarla kabul edecekti. Bu şartlar, Türkiye'nin 1914'teki Rus-Türk sınırına kadar askerlerini çekmesi, Brest-Litovsk ve Batum antlaşmalarından vazgeçmesi, ayrıca Sovyet Rusya'nın kabul ettiği sınırlar dahilinde Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanınmasıydı. Ve tabii bu şartlar kabul edilirse Ermenistan da Sevr'den vazgeçecekti.

Burada görülen seçenek, Ermenistan'ın bağımsız kalması ve bazı toprak kazanımlarıyla beraber Sovyet desteğine sahip olmasıdır. Ne var ki Legran Moskova'ya dönünceye kadar Kars Türklerin eline geçmişti ve artık Rusya istese bile Türklere bu temelde hakemlik dayatamazdı. Böylece Legran'ın yaptığı anlaşma daha onaylanmadan hükümsüz oluyordu. Bu tür bir anlaşma Türklerin saldırıya geçmesinden önce sağlanmış olsa durum farklı olabilirdi. Bir defa saldırıya yol verildikten sonra artık çok geçti. Ermenistan'ın yok olmaktan kurtuluşu için geriye tek seçenek kalıyordu. O da Kızıl Ordu'nun açık desteği ya da doğrudan müdahalesi.

Kars'tan sonra Gümrü'nün düştüğü aşamada Çiçerin Sovyet askeri desteğini öneriyordu. Legran da "Kızıl Orduyu sokalım, bundan iyi barikat olmaz Türklere karşı" diyordu. Fakat Kızıl Ordu'nun Ermenistan'a girmesi halinde iktidarın Bolşeviklere geçeceğini hisseden Taşnaklar buna yanıt vermiyor ve Sovyetlerle anlaşmak yerine en kötü şartlarda bir barış için Türkler'in insafına sığınmayı tercih ediyordu. Son derece yıpranmış olan hükümetin başındaki H. Kaçaznuni istifa edip Türklerle müzakereyi S. Vratsyan başkanlığında yeni kabineye havale etti. Bu arada Sovyet liderleri tarafından iktidarı almaya yöneltilen Ermeni Bolşevikleri, Mayıs ayaklanmasının yenilmesinden sonra dışarıya dağılmış olan lider

kadrolarıyla Bakü’de bir Devrimci Komite oluşturup kuzey-doğudan Kızıl Ordu desteğiyle Ermenistan’a girmek üzere harekete geçmişlerdi.

29 Kasım günü küçük bir Kızıl Ordu birliği eşliğinde sınırı geçip İçevan’a girer girmez “Ermenistan’ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne dönüştüğü”nü ilan ettiler. Gerçekte henüz iktidarı almış değillerdi. 30 Kasım’da Dilican’a girdiklerinde Lenin’e telgraf çekip iktidarın alınmak üzere olduğunu bildirdiler. Taşnakların kötü yönetimine tepki duyan, ayrıca Türk tehditi karşısında kaygılı olan halk ve askerler Bolşeviklerin safına geçiyordu. Bununla birlikte bazı kargaşalıklar da görülmüştü. Yerevan’a daha güvenli girebilmek için Kızıl Ordunun asıl gücü beklendi. Dilican’dan Yerevan’a ancak 3 Aralık’ta hareket edilecekti. Ama bundan önce Legran hükümet yetkilileriyle görüşmeler yapmış ve iktidarı kansasız teslim etmeye onları ikna etmişti. Taşnak yönetimi Ermenistan’ın bağımsızlığını koruması kaydıyla sovyetleşmesini kabul ediyordu. 2 Aralıkta yapılan bu anlaşma üzerine Orconikidze Lenin’e haberi müjdeliyor ve Lenin de Ermenistan’ın Sovyetleşmesini kutlayan bir mesaj yayınlıyordu. Öte yanda yine aynı gün (2 Aralık 1920) A. Khadisyan başkanlığındaki Taşnak heyeti Türklerle Gümrü Antlaşması’nı imzaladı. Bu çakışma son derece ilginç ve düşündürücüydü. Zira antlaşmada Türklerin dayattığı kabul edilemez şartlar “bizim artık yetkimiz yok, yeni yönetimle görüşürsünüz” gibi bir açıklamayla karşılanmak yerine, bütün ağırlığı ve aşağılayıcı yönleriyle kabul edilmişti.

Sovyet Ermeni tarihçileri Taşnakları iktidardan düşmüşken Türklere fazladan tavizler veren rezil bir anlaşma yaptıkları yönünde eleştirirken, Taşnak yazarları ise o anda henüz iktidarın Bolşeviklere geçmiş olmadığını veya heyetin bundan haberi olmadığını ileri sürüyorlar. Oysa 1 Aralıkta Vratsyan’ın, 2 Aralıkta da Dro’nun Khadisyan’ı telefonla durumdan haberdar ettikleri bilgisi var. Khadisyan temsil ettiği hükümetin düştüğünü kesin öğrenmiş değilse bile bunun an meselesi olduğunu duymuş olmalıdır. Ortadaki belirsizlik Taşnak yönetiminin artık düştü düşecek durumdayken Türklerle anlaşma imzalayıp son derece aleyhte şartları kabul etmesinin anlamını değiştirmiyor. Bir süre sonra iktidarı geri alma çabası da dikkate alınırsa “yetkisiz olduğunu bile bile öyle bir anlaşmayı imzalamakta ne çıkarı vardı?” sorusu

mantıki cevabını bulmuş olur.

Gümrü Antlaşması doğal olarak ne Sovyet Ermenistan'ı, ne de Sovyet Rusya'sı tarafından tanındı. Sonradan Türk tarihçi ve siyasetçileri onu ne kadar geçerli göstermeye çalışsa da geçersizliğini ilerdeki antlaşmalar belgeliyordu. Ermenistan'ın Sovyetleşmesi Türk saldırısının başlangıç evresinde olsa Kars kaybedilmemiş olurdu. Kızıl Ordu'nun gecikmeli müdahalesi yine de Türk işgalinin daha ileri gitmesini önleyip Doğu Ermenistan'ın önemli bir bölümünde Ermeni halkının varlığını sürdürmesine imkan verdi. Ama Türkler Sovyet baskısına rağmen Gümrü'den çıkmaya niyetli görünmüyor ve bunu mecbur edecek olan yeni bir anlaşmayı istemedikleri için Moskova'ya heyet göndermeyi geciktiriyorlardı. 1921 Şubatı'nda Ermenistan'da isyan çıkartan Taşnakların iktidarı geri alma macerasına destek olma, Gürcistan'da Menşeviklerin düşmesini geciktirme gibi kurnaz taktiklerle geçici müttefikler de arayarak Kafkasya'da yayılma çabasını sürdürüyorlardı. Stalin, Radek, Zinovyev, Mıdivani gibi liderlerin kayırmacı tutumu da buna cesaret veriyordu.

16 Mart'ta imzalanan Moskova Antlaşması ile belli yerlerden çekilmeleri gerekirken Karabekir'in orduları bir ileri hamle daha yaparak 17 Mart'ta Batum'u işgal ediyor, o sıralar devrilmiş Menşevik hükümetiyle beraber Tiflis'ten kaçıp Batum'a gelen Türk diplomat-subay Kazım Dirik, Batum'u Türkiye'nin bir vilayeti ve kendini de onun valisi ilan ediyordu. Çok geçmeden bu işgal Bolşevik yeni yönetimin safına geçen Gürcü ordusu ve Kızıl Ordu tarafından kırıldı. Gümrü'deki Türk işgali ise Moskova Antlaşması'nın açık hükmüne rağmen kaldırılmıyor ve Karabekir Sovyet Ermenistanı'na karşı yeni bir savaş tehdidinde bulunuyordu. Sonunda Çiçerin "Sovyet Ermenistanı'na açılacak savaş Sovyet Rusya'ya açılmış sayılır" diye uyarıyor, 11. Kızıl Ordu adına Orconikidze de Karabekir'e ultimatom veriyor ve ancak 22 Nisan 1921'de Türk Ordusu Gümrü'yü boşaltıyordu. Tabii, cephanelikleri havaya uçurup son bir yağma da yaparak...

Enverci macerayı sürdüren Kemalistler böylece kısmi bir kazanımla (Oltu, Sarıkamış, Kars, Iğdır, Ardahan, Artvin) yetinmek zorunda kaldılar. Ama onların Kafkasya'daki tartışmalı

bölgelerde Türklük lehine sonuçlar çıkartmaya yönelik çabaları devam edecekti.

Not:

Asıl konumuz olan Karabağ'a dönebilmek için 1920 yılı zarfındaki gelişmeleri biraz kapsamlı gözden geçirmekle belki okuyucuyu yormuş oldum. Fakat bu yalnız o gün tartışmalı bölgeler konusunda alınan kararların arka planını anlamaya değil, bugünlere uzanan Dağlık Karabağ sorununa Türkiye'nin müdahil olma tarzının nasıl bir gelenekten ileri geldiğini kavramaya da hizmet edecektir sanıyorum. Bir sonraki bölümde artık doğrudan şu başlıklara geçmek üzere bir kez daha limite ulaşan bölümü noktalıyorum:

Sovyetlerin Kemalistlerle dostluğu korumak için Ermeni halkının kesesinden verdiği tavizler;

Kars'ın Türkiye'ye hediye bırakılması, Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlanması;

Stalin'in darbe gibi şahsi tasarrufuyla Dağlık Karabağ'ın da Azerbaycan'a bağlanması;

Kızıl Kürdistan'ın kurulup lağvedilmesi ve bunun anlamı;

Karabağ Ermenilerinin mağduriyeti ve Sovyet döneminde süregiden talepleri.

Bölümün kaynakçası:

-Hrant Abrahamyan, Artsakhyan Goyamard (Artsakh'ın Varoluş Savaşı), Yerevan-1991;

-Recep Maraşlı, Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı, Peri Yayınları- 2008;

-M. V. Arzumanyan, Daravor Goyamard (Yüz yıllık Varoluş Savaşı), Yerevan-1989;

- Emel Akal, Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm, İletişim Yayınları-2012;
- Gabriel Lazyan, Hayastan yev Hay Datı, Hay yev Rus Haraberutyunneri Luysin Tak (Ermeni ve Rus İlişkileri Işığında Ermenistan ve Ermeni Davası), Yerevan-1991;
- Y. Ğ. Sarkısyan, Turkiyan yev Nıra Nıvacoğakan Kağakaganutyunı Andrkovkasum (Türkiye ve Onun Güney Kafkasya'daki İşgalci Siyaseti), Yerevan-1964;
- Dr. Agop Karakaya, Khorhrtayin Hayastani Himnargutyunı (Sovyetik Ermenistan'ın Kuruluşu), Vahagn, Edité par la Société des Nouvelles Editions de l'EPI d'OR, Nov-Déc. 1987-N° 245;
- M. Kalman, Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid, Zel Yayıncılık-1994;
- Patrick Donabédian & Claude Mutafian, Artsakh/Histoire du Karabagh, Sevig Press-1991;
- Dz. B. Ağayan, Hoktemberi yev Hay Joğovırti Azadagrakan Baykarı (Ekim Devrimi ve Ermeni Halkının Kurtuluş Mücadelesi), Yerevan-1982;
- Zarevant (Zaven Nalbantyan), Miyatsyal Ankakh Turania (Birleşik Bağımsız Turan), Yerevan-1993;
- A. M. Aleksandryan, Kars 1920-1921, Yerevan-1986
- C. S. Kirakosyan & R. G. Sahakyan, Hayastanı Micazgayin Divanagitutyun yev Sovetakan Artakin Kağakaganutyun Pastatğterum (Uluslararası Diplomasi ve Sovyet Dış Siyaseti Belgelerinde Ermenistan) 1828-1923, Yerevan-1972.

Kaynak: artigercek.com

Yazının diğer bölümleri:

[Hovsep Hayreni: Kafkasya'nın Dersim'i Dağlık Karabağ ve yüzyıllık Ermeni-Azeri uyuşmazlığı - 1](#)

[Hovsep Hayreni: Kafkasya'nın Dersim'i Dağlık Karabağ ve yüzyıllık Ermeni-Azeri uyuşmazlığı - 2](#)

[Hovsep Hayreni: Kafkasya'nın Dersim'i Dağlık Karabağ ve yüz yıllık Ermeni-Azeri uyuşmazlığı - 3](#)

[Hovsep Hayreni: Kafkasya'nın Dersim'i Dağlık Karabağ ve yüzyıllık Ermeni-Azeri uyuşmazlığı - 5](#)

[Hovsep Hayreni: KAFKASYA'NIN DERSİM'İ DAğLIK KARABAğ VE YÜZ YILLIK ERMENİ-AZERİ UYUŞMAZLIğI - 6. Bölüm](#)